

יהודה שורץ

על מאמרו של דב רפל "הוראת המשנה על צד ההרחבה"
פדגוגיה או אידאולוגיה

תדפיס מתוך:

זְכוֹר דָּבָר לְעַבְדְּךָ

אסופת מאמרים לזכר דב רפל

בעריכת

שמואל גליק

המרכז להגות בחינוך היהודי
ע"ש דב רפל
מכללת ליפשיץ

בית הספר לחינוך
ע"ש פרופ' פ' חורגין
אוניברסיטת בר-אילן

ירושלים תשס"ז

על מאמרו של דב רפל "הוראת המשנה על צד ההרחבה" פדגוגיה או אידאולוגיה

פתיחה

עד הקמת המדינה לא היה לימוד המשנה כמקצוע עצמאי רווח בבתי הספר הדתיים בארץ ישראל, וההתייחסות אל הוראתו בספרות החינוך מעטה. בעשור השני לקיומה של המדינה, משנות השישים של המאה העשרים ואילך, התחילו מורים לשקוד על גיבוש תוכני לימודים במקצועות השונים, ובכלל זה גם על תוכן הלימודים ודרכי ההוראה של מקצוע המשנה. זאת, לאור התגבשות המבנה החדש של בית הספר הדתי והרכב האוכלוסייה המיוחד בו, עם קליטת גלי העלייה הגדולים לאחר קום המדינה.¹ משלהי שנות השישים ואילך אפשר למצוא חומר ספרותי על הוראת המשנה, הולך ומתרחב. כמקצוע חדש (יחסית לתנ"ך ולתלמוד), הזמינה הוראת המשנה התייחסויות מקוריות וחדשניות; מורים הגיעו למסקנה שתלמידים רבים אינם מגיעים לשליטה בתלמוד, ולכן הציעו ללמד משנה במקום תלמוד, או שהציעו להרכות בלימוד משנה כהכנה ללימוד תלמוד.

כאמור בהערת הפתיחה, דב רפל פרסם מאמר אחד בלבד על הוראת המשנה, וכאן אני מבקש לתאר את הגישה להוראת המשנה שרפל מציע במאמרו ולנתח אותה. באמצעות הניתוח אני מבקש להדגים את הדרך לשרטוט השקפת עולמו של דידקטיקן על פי כתיבתו הפדגוגית.

* המאמר הנזכר בכותרת הוא שמו של מאמר שכתב דב רפל על הוראת המשנה, שהתפרסם ב"נתיבות" גיליון 15, בהוצאת ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים תשל"ט, עמ' 109. ככל הידוע לי זה הוא המאמר היחיד שדב רפל כתב על הוראת תורה שבעל פה. ועיין להלן בקובץ זה, ברשימת כתבי דב רפל, שעולה ממנה שדב רפל כתב כמה וכמה חיבורים על הוראת מקצועות אחרים כמו מחשבת ישראל ותפילה. וראה במאמרה של ד"ר זהבית גרוס, בקובץ זה עמ' 528.
¹ במסגרת מחקר שערכתי על תולדות הוראת התורה שבעל פה, שוחחתי עם פרופ' רפל על התופעה של מיעוט חומר כתוב בספרות הפדגוגית על הוראת משנה בשנות החמישים והשישים – ההסבר שהוא נתן לכך היה שהעשור הראשון לקיומה של המדינה היה גידוש בבעיות התארגנות, קליטת עלייה, גיבוש דפוסי עבודה ועריכת תוכנית לימודים כללית, ורק בעשור השני נמצא הפנאי להתחיל בכתיבה דידקטית. השיחה התקיימה בחודש אדר תשנ"ו.

רקע היסטורי

לפני שאעסוק בדבריו של רפל אציין נקודות אחדות הנוגעות לתולדות הוראת המשנה, זאת כדי להציג רקע כללי להוראת משנה במסורת החינוך בישראל ובעיקר כדי לתאר את מצב הדברים מבחינת הוראת המשנה בתקופה שמאמרו של דב נכתב בה.

הצעה להדרגתיות ולסדר שיטתי בלימוד התורה מופיעה כבר במשנה עצמה: "בן חמש למקרא, בן עשר למשנה, בן שלוש עשרה למצוות, בן חמש עשרה לתלמוד".² אך הדרישה להקדיש חמש שנים ללימוד המשנה לפני התחלת לימוד התלמוד לא נתקבלה הלכה למעשה, ולימוד המשנה כתחום דעת עצמאי נדחק במהלך הדורות לקרן זוית, ורוב הלומדים עסקו תחילה בלימוד החומש ומיד אחר כך עברו לתלמוד.

חכמי ישראל ביקשו לעודד את לימוד המשנה וכתבו לה פירושים, על מנת להקל על הלומדים והמעיינים בה. הרמב"ם כתב את פירושו למשנה כדי ש"יהיו בו ארבע תועליות גדולות",³ דהיינו, פירוש נכון, פסק הלכה, מבוא לתלמוד וכלי עזר לזיכרון.⁴ אך כתיבת הפירושים לא השיגה בדרך כלל את מטרת לימודה הנרחב של המשנה, הן במוסדות החינוך והן אצל יחידים.

רבינו תם, מבעלי התוספות, נתן לגיטימציה להתמקדות בלימוד התלמוד על חשבון מקצועות התורה האחרים, בקובעו כי "אנו העוסקים בתלמוד בבלי, דיינו, כי הוא כלול במקרא, במשנה ובתלמוד".⁵

המהר"ל מפראג ביקש להרחיב את לימוד המשנה, אבל לא עלתה בידו.⁶ לימוד המשנה לא תפס מקום חשוב במוסדות החינוך, בבתי האולפנה ובישיבות – ולא מחמת זלזול בחיבור, אלא מחמת העדפת לימוד התלמוד, שהמשנה ממילא מהווה

² אבות פ"ה מ"א.

³ הקדמות לפירוש המשנה, ירושלים תשמ"ז, עמ' פז.

⁴ על מפרשי המשנה עיין חנוך אלבק, מבוא למשנה, ירושלים תשי"ט, עמ' 237.

⁵ עבודה זרה י"ט ע"ב, תוס' ד"ה ישלש. ועיין עוד צבי מאיר רבינוביץ, המשנה לנוער – דרכי הוראתה וערכה החינוכי, ירושלים תשי"א; רבינוביץ סוקר בהרחבה את הפולמוס סביב הוראת התלמוד הבבלי במקום המשנה.

⁶ המהר"ל מפראג (1609-1512), נתן דעתו על שיטת החינוך בקהילה היהודית באשכנז, הרים קול נגד ליקויים וקלקולים, והציע תיקונים ב"חדר" ובישיבה. וכך כתב: "אך הטיפשים בארצות אלו דרכיהם הפך זה. מלמדים עם הנער מקרא מעט... ויש שמעתיקין אותו אל הגמרא מיד. יצפצף הנער בקול דברים בלבד ותמונת הפשט לא ידע להבין אף דבר מה ממנו... ויכלו בהבל ימיהם ושנתם בבהלה לעסוק בפלפול של הבל" – פירוש גור אריה על התורה, פרשת ואתחנן, פרק ו' פסוק ז', ד"ה ושנתם לבנין (הוצאת יהדות תשל"ב, עמ' מ-מא). ועיין גם אהרון קליינברגר, המחשבה הפרדוגית של המהר"ל מפראג, ירושלים תשכ"ד, עמ' 135 ואילך. המהר"ל עשה מאמצים גדולים שילמדו משנה באופן מסודר – לדעתו, על פי ניתוחו של קליינברגר, על המשנה לתפוס מקום נכבד בתוכנית הלימודים מפני שהיא החומר המתאים להגשמת הגישה המטריאלית להוראה: היא מייצגת את הידיעה הנשמרת בזיכרון כפי שהיא דרושה לשם התנהגות מעשית נכונה.

חלק ממנו. יש אמנם לציין כי קיימות עדויות על מקומות אחדים שניתן בהם משקל משמעותי ללימוד המשנה, אולם לא היתה זאת המגמה השלטת.⁷ לימוד המשנה זכה להתייחסות חדשה בחינוך הדתי משנות העשרים של המאה העשרים ואילך, ולמרחב של יצירתיות פדגוגית, שלא היה להם תקדים בחינוך היהודי המסורתי הישן. הדבר בא לידי ביטוי במאמרים שנכתבו על הוראת המשנה, ובחומר לימודי שהתפרסם לעזרתם של המורים.

מהחומר המתודי שהצטבר סביב הוראת המשנה עולה, כי העניין בהוראת המקצוע הלך וגבר בחינוך הדתי במשך השנים וכי היקף ההוראה התרחב מאוד משנות השבעים של המאה העשרים ואילך. בתי הספר ה"תורניים" שנפתחו בחינוך הדתי שמו דגש מיוחד על תוספת שעות להוראת משנה; "תורניותו" של בית ספר נמדדת גם לפי מספר השעות הנוספות שמוקדשות ללימוד משנה, מעבר לתוכנית הלימודים הרגילה של משרד החינוך. בבתי ספר רבים מתחילים ללמד משנה בכיתות נמוכות (כיתה ב'), ומתמידים בהוראתה גם לבנים שהחלו לשחות בים התלמוד; בכיתות הבנות יש התייחסות רצינית ומתמשכת למקצוע זה לאורך כל שנות הלימודים.

מסקירת הספרות הנוגעת להוראת משנה בחינוך הדתי מצטייר מצב דיאלקטי: מצד אחד יש נטייה להרבות בלימוד המשנה, תוך חיפוש דרכים נאותות להוראתה ותוך הבעת תקווה פדגוגית גדולה, ומצד שני קיימת מגמה ביקורתית המעידה על חוסר שביעות רצון מן ההישגים בהשוואה לציפיות, וביקורת על דרך הטיפול במקצוע זה.⁸ תמונה זאת אופיינית אולי למקצוע שהתוכן שלו הוא טקסט מסורתי ומקודש, ואשר נעשים לגביו ניסיונות חדשים של התמודדות חינוכית והוראתית.

⁷ ראה שמחה אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל; לאחרונה נערכה מהדורה מעודכנת ומורחבת של ספר חשוב זה על ידי שמואל גליק, א-ג, ניו יורק וירושלים תשס"ב – ציון העמודים להלן הוא על פי המהדורה החדשה. אסף כותב בהקדמתו לכרך א' (א, עמ' לד-לה) כי חכמים בסוף המאה השש עשרה ותחילת המאה השבע עשרה ציינו בדברי הביקורת שלהם על סדרי החינוך בארצותיהם כדגם חיובי את סדרי החינוך בארץ ישראל. למשל: ר' שלמה אפרים לונטשיץ, בספרו "עמודי שש", שנתחבר בשנת שס"ז (1607), כותב כי הפלפולים העקומים מזיקים לחינוך ויש ללמוד כמו בארץ ישראל, שם אין עוסקים בפלפולי שקר ויש להם זמן ללימוד משנה ושאר החוכמות (שם, עמ' סד). אסף מביא גם את ר' משה בר' אהרון מורבציק, בן דורו הצעיר של ר' שלמה אפרים, שהיה מלמד תינוקות, וכתב ספר קטן, "כיצד סדר משנה". בספר זה הוא מזכיר שבארץ ישראל היו סדרים מתוקנים, והיה מצוי שידעו תלמידים כל המשנה בעל פה כמו שבקיאים "כאן" ב"אשרי" (שם, עמ' 541). אסף מזכיר מקור נוסף שאומר כי בארץ ישראל נהגו ללמוד לפני התלמוד משנה בפירושה וגם בעל פה (ב, עמ' 216); והוא מסכם וקובע כי עולה מהמקורות שבני ארץ ישראל הצטיינו בבקיאותם הרבה בכתבי הקודש ובייחוד בידיעת המשנה בעל פה. אסף מזכיר מקורות נוספים, כמו ר' משה חאגיז, שכתב כי היה מפרז מעות לתלמידים כדי שילמדו בעל פה כל השישה סדרי משנה (שם, עמ' 420), או את ר' משה קורדובירו שכתב כי רוב בעלי בתים לומדים משנה בעל פה, ויש מהם יודעים שני סדרים ויש שלושה (שם, עמ' 440).

⁸ ראה יהודה אייזנברג, חמישים שנות לבטים – על תהליכים ומגמות בתכנית הלימודים בתורה שבעל פה, ירושלים תשמ"ח, בעיקר עמ' 106.

מאמרו של דב רפל, שנכתב בשלהי שנות השבעים של המאה העשרים, משתלב במגמה של העצמת מקומה של הוראת המשנה במסגרת לימודי הקודש בבית הספר.

חשיפת ההשקפות של כותבי חומר דידקטי

בספרו "שבע החכמות"⁹ סוקר רפל את תוכניות הלימודים שנכתבו בחינוך היהודי בהקשר של שילוב לימודי חול בלימודי הקודש, במהלך הדורות:

בדרך כלל רק חלק ממחברי תכניות הלימוד המפורטות מנמקים את הצעותיהם בנימוקים עקרוניים. אולם לא קשה להכיר בעזרת התוכניות עצמן את השקפות מחבריהן. נושאים מסוימים וספרים מסוימים מעידים כמאה עדים על השקפותיהם של אלו, שכללו אותם או השמיטו אותם מתוכניותיהם (עמ' 67).

רפל קובע כי הכותב תוכנית לימודים בדרך כלל לא חושף את השקפותיו, שהרי תוכנית לימודים מכוונת לרשימת ידיעות או מקורות שיש ללמוד בתחום דעת מסוים, אולם הוא טוען כי באמצעות הצעת תוכנית לימודים על ידי פלוני אפשר להכיר בקלות את השקפותיו בעניינים עקרוניים. עיקרון מתודולוגי זה, שקובע כי בכתיבה פדגוגית מובלעת השקפת עולם שרפל מייחס לתוכניות הלימודים, ניתן להחיל גם על המאמר של רפל עצמו. הדגשים במאמרו הדידקטי מעידים על השקפותיו של הכותב, הן ברמה הפדגוגית הן ברמה הרעיונית והאידיאולוגית. רפל עסק בהגות יהודית ובחינוך יהודי ועסק גם בחיבור שבין שניהם; הוא חקר את משנתם החינוכית של הוגים שונים ועסק גם בדיקטיקה ובהצעות להוראת מקצועות שונים של לימודי היהדות. דומה כי גם מתוך העיון בכתיבתו הדידקטית ניתן לעמוד על השקפתו החינוכית.

אני מבקש לחשוף את ההיבטים האידיאולוגיים במאמר הדידקטי-הפדגוגי שרפל כתב, אף שמאמר כזה לא נתפס בדרך כלל כטקסט אידיאולוגי. לדעת צבי לם

לא רק ברמתו המדינית פועל החינוך על פי הכרעות אידיאולוגיות. גם ברמותיו המקצועיות לסוגיהן אין הכרעותיו אלא הכרעות אידיאולוגיות... ברמה הפדגוגית, כלומר ברמה שבה מוכרעות שאלות הנוגעות בשיטת הפעולה החינוכית (כגון הסמכותיות כנגד המתירנות, הקבצה נפרדת של בני שני המינים)... הכרעות ברמה הקרובה יותר לביצוע, זאת המכונה בבית הספר בשם דידקטיקה, הכוללת בחירה בין תכני לימוד בבית הספר (תוכניות לימודים), העדפה של אופני למידה (שיטות הוראה), ואופני הערכה של תלמידים, גם אלה אידיאולוגיות.¹⁰

⁹ דב רפל, שבע החכמות, ירושלים תש"ן.

¹⁰ ראה צבי לם, אידיאולוגיה וחינוך, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשכ"ז, עמ' 14.

הדגשתו של לם, הקובעת כי ההכרעות הדיקטיות מבוססות על שיקולים אידאולוגיים, פותחת בפנינו שער מחקרי מעניין. לדעת לם גם כתיבה דידקטית "תמימה" רוויה בהנחות יסוד אידאולוגיות. על פי דרכו של לם יש מקום לחקור כיצד תופס הכותב את המציאות (דיאגנוזה); מה הן המטרות שהוא מציג, או מה הוא החזון שהוא רואה לנגד עיניו (אסטרטגיה); מי היא קבוצת ההתייחסות שאליה מכוונים הדברים (קולקטיב); וכיצד הוא מגדיר את תחום הדעת ומה היא השיטה החינוכית (אסטרטגיה) שהוא מציע כדי להשיג את היעדים שנקבעו.¹¹ כל המדדים הללו, לדעת לם, הם רכיבים של ניתוח אידאולוגי. אנסה לחשוף את כוונותיו של רפל, את הנחות היסוד והאידאולוגיה החינוכית שלו, וכל זאת תוך אימוץ ההנחה של צבי לם, שבמאמר פדגוגי משוקעות תפיסה אידאולוגית.

הדגשים בהוראת משנה לפי דב רפל

רפל פותח את מאמרו באזכור דבריו של ח"צ אנוך: "כשהטקסט קל ומובן, קיימת בעיה מתודית חריפה: לשם מה נחוץ המורה? לעומת זאת טקסט קשה ממחיש לתלמיד את הצורך במורה, ומציג בפני המורה אתגר דידקטי".¹² בפתיח זה מניח רפל כי דברי המשנה קלים ומובנים. אכן, בהשוואת המשנה לתלמוד המשנה מובנת יותר, אבל בהשוואה לחומש או לספרי הלכה או למקורות ספורתיים של ימי הביניים ואף של העת החדשה, המשנה אינה כל כך מובנת. טענתו של רפל באה לתת בסיס לכך שהמורה לא צריך להשקיע מאמץ גדול בהבנת הפשוטה של המשנה, אלא עליו להפנות את מאמציו לכיוונים אחרים. לדעת רפל הלומד המצוי יכול להתגבר על הבנת הרובד הראשוני שבמשנה, שהרי המשנה כתובה עברית ומצויים לה פירושים השווים לכל נפש. על כן קובע רפל שהוראת המשנה צריכה להתמקד בהיבטים שתלמיד מצוי לא יכול להשתלט עליהם בעצמו. הנחתו של רפל מלמדת כי לדעתו אין לעסוק בהוראת משנה במובן מאליו – אין להשקיע זמן בהוראה אשר מבארת את המבואר או חוזרת על הידוע – אלא על המורה לשקוד על הסבר החדש והמפתיע, ולעסוק במעניין ובמעשיר. רפל מבקש לנצל את לימוד המשנה להרחבת הדעת בכיוונים אשר עשויים לעניין את התלמידים ולהרחיב את דעתם. לדעת רפל, על המורה למשנה "לצרף אל ההוראה ההלכתית גם את ההארה ההיסטורית והלשונית" (שם). לדעתו יש להרחיב בהיבטים ההיסטוריים ובהיבטים הלשוניים ולא להסתפק רק באזכור פרט

¹¹ על הדרכים לניתוח טקסטים פדגוגיים הנוגעים להוראת תורה שבעל פה, על פי שיטתו של צבי לם, ראה יהודה שורץ, הוראת משנה ותלמוד בחינוך הישראלי באספקלריה של תוכניות הלימודים והספרות הדידקטית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשס"ב, פרק ראשון.

¹² ראה רפל (לעיל, הערת כוכב), עמ' 109.

כלשהו. הרחבה כזאת דורשת זמן ועל כן מציע רפל כי "במקום ללמד את המסכת כולה מוטב להסתפק בשליש ואולי אף בפחות מזה, ולהרחיב את היריעה של כל משנה ואת האופקים של התלמידים".¹³

רפל לא מתכוון רק לגיוון הלימוד או לקישוט מסוים, אלא הוא מבקש להעמיק בהיבטים ההיסטוריים והריאליים, תוך שימוש במקורות מתאימים, והוא מבקש לנתח בעיות לשון, תוך שימוש באמצעים מקצועיים ההולמים טיפול בבעיה לשונית. על היחס שבין הוראת ספרות המחשבה היהודית לבין הוראת היסטוריה כתב רפל כי

הרוצה לרדת לעומקו של טקסט היסטורי, חייב לעקור את נפשו מן התקופה שהוא חי בה ולשתול אותה בקרקע התקופה שבה נתחבר הטכסט. את הספרות (ספרות המחשבה היהודית – י"ש) אפשר לראות כאוסף תעודות המשקפות את רוח התקופה, ומתוך גישה זאת אפשר לראות את ספרות המחשבה כמדע – עזר ללימודי היסטוריה.¹⁴

העיון בספרות המחשבה כמקצוע לעצמו תלוי בעיכשוו (אקטואליזציה) של בעיותיה. העכשוו לא יושג על ידי כך שהמורה יוכיח, שגם קדמונו עסקו בשאלות העומדות לפנינו כיום, אלא על ידי שיראה כי בדברי קדמונו יש משום תרומה להבנת בעיותינו ולפתרוןן. אלא שהעיכשוו מסלק מעיקרו את הראייה ההיסטורית של החומר (עמ' 933).

רפל סלל בדברים הללו את המתודולוגיה לניתוחם ולהוראתם של טקסטים קנוניים. הוא מציג ניגוד בין הגישה ההיסטורית לבין הגישה של האקטואליזציה. על פי קטע זה נראה כי חשוב לרפל להביא את הלומד להכרת התקופה שהמקור נכתב בה, וחשוב לו להכניס את הלומד לאווירה הרוחנית והתרבותית של הכותב כדי להבין אותו לאשורו. לדעת רפל מבט היסטורי ראוי לשמו והבנת מקור בהקשרו ההיסטורי, יובילו בסופו של דבר גם להבנה טובה יותר של שאלות אקטואליות, אבל לא בדרך של קישור שטחי בין בעיות ההווה לבין תשובות העבר. דברים אלה עולים בקנה אחד עם המלצתו של רפל להרחיב את ההיבט ההיסטורי בלימוד המשנה, ולהביא את התלמידים להכרת ה"מושב בחיים" של כל היגד במשנה, במיוחד היגד הקשור לחיים הריאליים של אבותינו.

¹³ שם, עמ' 118.

¹⁴ ראה אנציקלופדיה חינוכית, ב, דרכי החינוך, ירושלים תשי"ט. בערך "ספרות, הוראתה", פרק שכתבו דב רפל, שנקרא "ספרות המחשבה"; המובא כאן הוא מעמוד 931.

"משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן"

רפ"ל מדגים את גישתו בהתבוננות במשנה הראשונה במסכת ברכות; ואלו דברי המשנה:

מאימתי קורין את שמע בערבין
משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן
עד סוף האשמורה הראשונה.

משנה זאת מזמנת לדעת רפ"ל התבוננות מעמיקה בשאלות מגוונות: בשאלה ההלכתית של היחס בין תפילת ערבית לקריאת שמע, או בשאלה הלשונית הקשורה ללשון חז"ל במילים "קורין", "ערבין", או בשאלה הספרותית הנוגעת לאסוציאציות של המילה "שמע", או בשאלת הראליה הנוגעת לסדרי כניסת הכהנים לאכול תרומה, או בשאלה ההיסטורית של מעמד התפילה לאחר חורבן בית המקדש. שאלות אלה מלמדות על עושר האפשרויות של הוראת המשנה בזיקה לתחומי דעת שונים. בפירוש דברי המשנה "משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן", נזקק רפ"ל לתיאור היסטורי-ריאלי, מעניין במיוחד:

נראה לי שאם נקבל כנכונה את הדעה שכל הכהנים היו טובלים לפנות ערב, ואת הדעה שהכהנים היו נכנסים העירה (כי המקוואות היו מחוץ לעיר – י"ש), נקבל פירוש נכון למשנתנו.¹⁵

רפ"ל רומז לדברי מפרשים וחוקרים אשר דנו בפירושה של משנה זו, ולמסקנה יוצר הצעה אקלקטית המבוססת על פירושים אחדים.¹⁶ בפירוש "תפארת ישראל", לר' ישראל ליפשיץ, נכתב על משנתנו כך: "שהכהנים נכנסים – נראה לי שרוצה לומר נכנסין לעיר. דהמקוואות שלהן היו בשדות... וכשנכנסין לעיר כבר העריב שמשן".

חנוך אלבק כתב כי הכהנים קבעו את זמן אכילת התרומה בערב "מיד אחר ביאת השמש ככל האפשר, מחשש מקרה (טומאה) שבינתיים ולפיכך הייתה שעת כניסתם לאכול בתרומה דבר הגלוי וניכר... ונראה שזמנה של המשנה היה סימן לקריאת שמע בזמן הבית, שהכהנים היו חבורות חבורות ונכנסו כאחד לאכול את תרומתם".¹⁷ יצחק גילת פירש את הרקע של ההיגד כך: "הפסקה הראשונה, כאמור, משנה קדומה היא, מימי הבית, כאשר הכהנים היו נכנסים בצוותא, חבורות חבורות, לאכול בערב את תרומתם. זמן זה היה גלוי וידוע לרבים".¹⁸ גם לדעת יהושע בראנד המשנה שלנו קדומה, ומשקפת מציאות חיים של תחילת ימי הבית השני:

¹⁵ ראה רפ"ל (לעיל, הערת כוכב), עמ' 114.

¹⁶ ראה מנחם כהנא, ספרי זוטא דברים, ירושלים תשס"ג, עמ' 160.

¹⁷ ראה חנוך אלבק, פירוש המשנה, תל אביב תשי"ז, השלמות למסכת ברכות, עמ' 325-326.

¹⁸ ראה יצחק גילת, משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס, תל אביב 1968, עמ' 90.

בירושלים של תקופת שיבת ציון התרכזו בעיקר הכוהנים, הלויים המתנדבים בעם, הם ישבו בוודאי מסביב להר הבית או בקרבת מקום... הכוהנים שטבלו לסעודתם בכל ערב בשל משמרת הטהרה החמורה, נראו היטב ליושבי ירושלים עם כניסתם מחוץ לעיר במקום שטבלו – להר הבית וללשכות.¹⁹

רפל מאמץ את הרעיון שהכוהנים טבלו סמוך לערב, ושהמקוואות היו מחוץ לעיר, וכאשר חבורות הכוהנים היו נכנסים לעיר לאחר הטבילה היתה כניסתם ניכרת וגלויה.

מעניין שרפל אינו מזכיר מקורות. הוא מסכם את דברי הפרשנים והחוקרים אולם הוא אינו מזכיר איש בשמו, והוא גם לא מצטט מדברי קודמים לו. בסוף המאמר רפל מנמק עמדה זאת:

בכל השיעור דלעיל כמעט ולא ציינתי מקורות, פרט למקרא וקצת משנה. הנחתי היא שמורה ממוצע אינו פנוי לעיין במקורות, וציון המקורות עלול לגרום לרגשי אשמה למי שלא יעיין בהם. מובן שמי שיעיין במקורות יבין את הבעיות באופן טוב יותר.²⁰

נימוק זה מחייב התייחסות. הנימוק נכון מבחינה פסיכולוגית והוא נוגע לאילוצים שמורים פועלים בהם ואין שעתם מצויה לעיון במקורות. יחד עם זאת מציע רפל למי שעיתותיו בידיו לעיין במקורות: "המקור העיקרי הוא כמובן התלמוד, הבבלי והירושלמי. שניים לתלמוד – מפרשי המשנה, הרמב"ם, ר' עובדיה מברטנורו, בעל תפארת ישראל, ור' חנוך אלבק" (שם).

מצד אחד רפל סלחני כלפי המורים שאינם יכולים לעיין במקורות, ולכן הוא מוסר להם הצעה של פירוש מגובש ושלם; מצד שני תפיסת התוכן של בנוגע רפל לשיעור המשנה, מקיפה ותובענית. כדי לעמוד על פירושה של משנה ועל רעיונות מקוריים להוראתה "על צד ההרחבה", יש לדעתו לעיין גם בבבלי וגם בירושלמי; יש לעיין גם בפרשנות מסורתית וגם במודרנית ובמחקרית. רפל מודע לכך שהעיון בירושלמי קשה על רוב המורים, וגם העיון בספרות המחקר איננו רווח בקרבם, עם זאת הוא, כאיש ההשכלה הרחבה, מבקש להציע מרחב מרשים של מקורות. הוא מצדד בחינוכם של הצעירים להיות תלמידי חכמים משכילים.

רפל מצפה שהמורה יהיה מצוי בספרות המחקר ההיסטורי כדי להציע את "ההרחבה ההיסטורית". גם אם החוקרים חלוקים בינם לבין עצמם בהסבר תופעה היסטורית, רפל מצפה שהמורה יהיה משכיל דיו, במובן זה שהוא יכיר את ספרות המחקר וידע להכריע בוויכוחים ולברור את הדרך הראויה שיביא בפני תלמידיו.

¹⁹ ראה יהושע בראנד, "על המשבר בחכמת ישראל בארץ", הנ"ל, כלי זכוכית בתקופת החלמוד, ירושלים תשל"ח, עמ' 372.

²⁰ ראה רפל (לעיל, הערת כוכב), עמ' 118.

בשיטתו של רפ"ל יש קושי מתודולוגי. יש סיכון בהצעה שעל המורים להתייחס לשאלות היסטוריות, כאשר התשובות על השאלות הללו נתונות במחלוקת בין החוקרים. שאלה גדולה היא באיזו עמדה יצדד המורה ומה הם הכלים שעומדים לרשותו להכריע בשאלה היסטורית. רפ"ל מבקר את המורים אשר מתייחסים להיבטים ההיסטוריים תוך ציון התקופה בלבד, או לשאלות של לשון ושפה תוך הסבר מילה משנאית בלבד. רפ"ל מתכוון בגישתו להבנה היסטורית עמוקה יותר, אשר מדגישה את ההקשר של כל היגד, ואת הריאליה של כל תופעה, וכן להעמקה בניתוח הלשוני תוך הבנת היחס בין לשון מקרא ללשון חכמים וללשון המודרנית. להוראה מסוג זה שרפ"ל מציע, נחוצים מורים אנשי אשכולות, תלמידי חכמים ומשכילים.

דב רפ"ל מול יעקב רייניץ ויוסף היינמן

רפ"ל קובע כי בהוראת המשנה אין לשאוף למטרה פורמלית, כלומר הקניית מיומנויות ללימוד עצמי, כי מעטים האנשים הלומדים משנה באופן שיטתי לבד (יחסית לתנ"ך ולגמרא). לכן יש להתרכז, לדעתו, בהוראת המשנה במטרות החינוכיות וההשכלתיות. רפ"ל חולק בגישה זו – בויתור על הצורך ללמד את התלמידים איך ללמוד משנה לבד – על יעקב קופל רייניץ.²¹

רייניץ סבור שכהכנה הדרגתית של הבנים ללימוד גמרא, וכתחליף ללימוד גמרא אצל הבנות, יש לפתח את מיומנות החשיבה התלמודית באמצעות לימוד המשנה. המטרה לדעת רייניץ היא להביא את התלמיד ליכולת לימוד עצמי במשנה, תוך פיתוח מיומנות של פירוש מקומות סתומים במשנה בעזרת הפרשנים, וכן להקנות לו את היכולת להוציא מן המשנה להלכה. גישה זאת עשויה לטפח את החשיבה היוצרת והכישורים הלמדניים של התלמיד; גישה זאת מדגישה את ההישגים האינטלקטואליים, כבסיס שבעקבותיו יבואו הישגים חינוכיים אחרים.

רייניץ קובע כי

על ידי הכנסת למוד המשנה למסגרת לימודי הקודש של הבנים נעשה אותם לפחות ללומדי משנה (אם לא ללומדי תלמוד)... ואמנם במספר בתי ספר מלמדים... נוסף לתלמוד גם משנה... אפשר לגוון את לימוד המשנה ולהעמיק בו (שם).

ועוד כותב רייניץ במקום אחר:

מעטים הם המורים המחזיקים עדיין בדעה כי עיקר מטרתה של הוראת המשנה היא לרכוש מושגים ולצבור ידע. ההשקפה המקובלת כיום היא, כי על המורה לטפח את החשיבה היוצרת ולעורר עניין אצל הלומד כדי לקרב אותו אל הערכים הטמונים בחומר הנלמד. ואף לימוד המשנה אינו יוצא מכלל זה.²²

²¹ ראה יעקב קופל רייניץ, "ולעולם הוי רץ למשנה", שמעתין 6 (תשכ"ה), עמ' 21.

החשיבה היוצרת, על פי תפיסתו של רייניץ, היא החשיבה התלמודית. חשיבה יוצרת כרוכה במאמץ אינטלקטואלי ובטיפוח יכולתו של הלומד לגילוי עקרונות בסדרת פרטים וביישום עקרונות במצבים משתנים. רייניץ, בניגוד לרפל, מבקש ללמד בשיעור משנה איך ללמוד – איך ללמוד משנה ואיך ללמוד גמרא, ואיך ללמוד בכלל. אלו מטרות פורמליות קלסיות, אשר רפל לא מציע לחתור להשגתן בשיעור משנה. הוראת המשנה, לדעת רפל, נעשית לצורך ידיעת התפתחות ההלכה ובעיקר לצורך הרחבת ההשכלה והידיעות הכלליות. רפל מבקש לעבות את המטרות המטריאליות, ולצמצם מאוד את המטרות הפורמליות. רפל לא מרחיב גם במטרות הפורמטיביות החינוכיות, אף שהוא מציין כי אלה מטרות חשובות וראויות בהוראת משנה. רפל אינו מזכיר את ההרחבה הפרשנית²³ ולא את ההרחבה הספרותית. הוא לא מתייחס להוראת המשנה כהכנה ללימוד הגמרא והוא לא מתייחס כלל לתכניתה של המשנה ולחלקיה. רפל מתמקד בהישגים בתחום הידע – הוא מבקש הרחבת דעת והשכלה. הוא מדגיש, כאמור, את ההרחבה ההיסטורית ואת ההרחבה הלשונית. גישה זאת אופיינית לאיש אקדמי, בעל רקע של תורה עם דרך ארץ, הממליץ על לימוד מורחב ומושכל, מעשיר ומרחיב אופקים. גישתו של רפל מובילה באמצעות לימוד המשנה להכרת חיי אבותינו: חיי המשפחה, חיי המסחר, סדרי השלטון וכדומה; מובילה להכרת תולדות התקופה: חיי התנאים, החברה והעם. רפל מבקש לנצל את הידע שהצטבר במחקר, הן ההיסטורי והפילולוגי הן הנוגע לארכאולוגיה לחי ולצומח, לטובת הוראת המשנה. יוסף היינמן, שעסק בחקר הספרות התלמודית והתפילה, ועסק גם בפיתוחה של הדידקטיקה להוראת תורה שבעל פה, מסכם את הכיוונים האפשריים להרחבת לימוד המשנה:

על המורה לראות את המשנה כבסיס שעליו יש לבנות עניין שלם. בדרך זו אפשר ללמד עניינים מעניינים שונים, שהמשנה עצמה תשמש כנקודת מוצא שלהם: פרקים בתולדות ההלכה ובהשקפות היסוד שלה. פרקים בהווי ובהיסטוריה, שאלות פרשניות ולמדניות ובייחוד דיונים הבנויים על התעמקות במשנה עצמה, על דיוקים בניסוחה, על הבנת עריכתה וסידורה.²⁴

²² ראה יעקב קופל רייניץ, "פיתוח החשיבה בהוראת משנה", שמעתין 53 (תשל"ח), עמ' 60.
²³ עיין למשל במאמרו של אלכסנדר מלכיאלי שהתפרסם באותו גיליון של "נתיבות" שבו התפרסם מאמרו של רפל (לעיל, הערת כוכב): "תרגיל עיוני במשנת אבידתו ואבידת אביו", עמ' 147. מלכיאלי מציע לבנות את שיעור המשנה על עיון בפרשני המשנה, על השוואת דעות שונות של פרשנים ועל הבהרת הזיקה שבין דברי הפרשן ללשונו של המשנה ולעניינה.
²⁴ ראה יוסף היינמן, "מקומה של המשנה בתוכנית הלימודים", הוראת התורה שבעל פה – ילקוט מאמרים, בעריכת הנ"ל, ירושלים תש"ך, עמ' 84. היינמן פרסם על פי דרכו גם "שיעורים במסכת פאה" (ירושלים תשי"ד), וכן "שיעורים במשנה על מסכת תענית ראש השנה ומגילה" (ירושלים תשל"ו).

דברי רפל עולים בקנה אחד עם דבריו של היינמן, אף שרפל לא פורש יריעה רחבה כל כך.²⁵ בשנים האחרונות זוכה הגישה הספרותית בהוראת המשנה להתעניינות רבה. הצגת המשנה כשירה והתחשבות בהיבטים הפיוטיים בה, כמרכיב חשוב בדרכי הוראתה, מקבלים ביטוי בהקשרים שונים.²⁶ הנה הצעה להתבוננות בתבנית הספרותית של המשנה, שרפל מטפל בה במאמרו:

מאימתי קורין את שמע בערבין

משעה שהכוהנים נכנסין

לאכול בתרומתן עד סוף האשמורה הראשונה

דברי ר' אליעזר

וחכמים אומרים עד חצות

רבן גמליאל אומר עד שיעלה עמוד השחר

תבנית זאת מבליטה את שתי השאלות שבמשנה: "מאימתי ו"עד מתי". היא מבליטה את הדעה היחידה בנוגע לשאלה הראשונה ואת שלוש הדעות בנוגע לשאלה השנייה, והיא מבליטה גם את השיטות השונות בשני חלקי הפסקה לציון הזמן המדויק. כל הרמיזות הללו יכולות לשמש בסיס לעיון מעמיק במשנה. תבנית זאת עולה בקנה אחד עם מגמתו של רפל לדייק בלשונה של המשנה ולתת את הדעת על כל הדגשה ועל כל תמיהה סגנונית. עם זאת, יש להודות כי רפל לא התייחס במפורש לאפשרות הפדגוגית הגלומה בתבנית הספרותית של המשנה.

ה"הארה" וה"הרחבה"

גישתו של רפל מבקשת להרחיב את השכלתם הכללית של התלמידים ולגוון ולהעשיר את לימוד המשנה, גם אם הדבר יבוא על חשבון ההספק ועל חשבון ידיעת ההלכה וחיוזוק ההכרה הדתית.

²⁵ מעניין שאין רפל מציג במאמרו דברים שכתבו קודמים לו בנושא.

²⁶ ראה: יהודה שורן, "הוראת שירת המשנה", שמעתין 100 (תש"ן), עמ' 264, ובמיוחד בהערות שם; משה קליין, המשנה כדרכה, ירושלים תשנ"א; אברהם וולפיש, "שיקולים ספרותיים בעריכת המשנה ומשמעויותיהם", נטועים א (תשנ"ד), עמ' 33; אליהו דורדק, משנה סדורה, א-ב, ירושלים תשנ"ב. יש להעריך הערכה מרובה את עבודתו החלוצית של אליהו דורדק בהדפסת כל ששת סדרי המשנה בצורה תבניתית; גם אם אפשר, במקרים רבים, לשכלל יותר את צורת העתקת המשניות, הרי ניתן להפיק תועלת גדולה ממפעל זה. תשומת לב בצורת הדפסת המשנה להיבטים ספרותיים רגילים ולתקבולות מיוחדות, יכולה להביא ליצירת הזדמנויות פדגוגיות מיוחדות במינהן, אשר ישרתו את המורים במגמתם להרכשת חשיבה עצמית לתלמידים, לגילוי פרשנות מקורית על ידי התלמידים, להעמקה ולחוויה אינטלקטואלית של התלמידים בלימוד המשנה.

במאמרו על הוראת התפילה²⁷ כותב רפל כי על המורה להקנות לתלמיד

את ראשית דעת מדע התפילה בישראל. מדע זה עצמו מצטרף מכמה מדעים: הלכות תפילה, תולדות התפילה, מנהגי התפילה, פירושי התפילה, ספרות התפילה, שירה דתית ומוסיקה... תולדות התפילה כוללות הן את התפתחות ההיסטורית של סידור התפילה הנמצא בידינו, והן את ידיעת גורמי ההתפתחות הכלליים של הסידור.

רפל מבקש להבליט גם בהוראת התפילה את "צד ההרחבה". הוא אינו מסתפק בהלכות תפילה ובהבנת מילותיה, אלא הוא מבקש להרחיב את תולדות התפילה ואת הספרות והשירה שבתפילה. לפנינו כוונה של רפל לחנך אנשי אשכולות, תלמידים רחבי אופקים בעלי השכלה כללית. ודווקא השכלה זאת לדעת רפל תביא לאהבת התפילה. לדעתו, ככל שלומדים דברים מעניינים יותר, נקשרים יותר למקצוע (אף שהתלמיד המצוי בדרך כלל יעדיף את הבטלה הכרוכה במיעוט מידע). בהרצאתו בקונגרס השמיני למדעי היהדות²⁸ אמר רפל כי

בפילוסופיה המערבית, הלימוד, הן במובנו הדידקטי והן במובנו הפסיכולוגי, נחשב לאמצעי חינוכי ולא לפעילות בעלת ערך עצמי. על כן ישנה הצדקה מלאה למאמצים הפסיכולוגיים והדידקטיים ליעל את תהליך הלימוד ולקצרו ככל האפשר. מאידך, לימוד שאין בסופו ידיעה הוא לימוד פסול, ביטול זמן. לא כן במחשבת החינוך היהודית. לימוד התורה נחשב לתכלית כשלעצמה, ללא קשר עם ההישגים הלימודיים. ולא עוד אלא שדווקא הלימוד ולא הידיעה, נחשב לקיום מצווה, היינו לבעל משמעות דתית.

רפל מאמץ בהצעתו הדידקטית בחיבור על המשנה דווקא את הגישה של הפילוסופיה המערבית, ולא את הגישה של מחשבת החינוך היהודי – שהרי רפל רוצה הישגים והשכלה כללית ולא רק לימוד תורה לשמה. הוא מתנגד לשינון שאינו כרוך בהעמקה, או לקריאת דברי המשנה שאין בה תובנות חדשות. במאמר על הוראת "מחשבת ישראל" בבית הספר הדתי שולל רפל את ההרחבה ההיסטורית, והוא ממליץ דווקא על הדגשת המטרות הפורמטיביות החינוכיות.²⁹ אפשר לעסוק בשאלת הרקע ההיסטורי של המחבר ושל החבור הפילוסופי ו"אין לזלזל בכל אלה, אולם כל אלה אינם עיקר. לימוד הפילוסופיה היהודית איננו לימוד השוואתי, כי אם לימוד ענייני, והמורה צריך להבהיר לעצמו את הבעיה אשר העסיקה את המחבר" (עמ' 161).

²⁷ ראה דב רפל, "על הוראת התפילה", מעיינות א (ירושלים תשי"ב), עמ' 52.

²⁸ ראה דב רפל, "הערות מתודולוגיות ופרוגרמטיות לחקר הגות החינוך היהודית", דברי הקונגרס

העולמי השמיני למדעי היהדות, ירושלים תשמ"א, חטיבה ג, עמ' 117.

²⁹ ראה דב רפל, "הוראת מחשבת ישראל בבית הספר", מעיינות ה (תשט"ז), עמ' 160.

רפ"ל נוקט כאן דרך שונה מדרכו בלימוד המשנה. לדעתו, ב"מחשבת ישראל" הבעיה הרוחנית או השאלה הקיומית הם העיקר, ולא ההיסטוריה או הרקע הריאלי או השפה. מטבע הדברים, ב"מחשבת ישראל" רואה רפ"ל צורך בהבלטת יתר של המטרות החינוכיות, ופחות את הבלטתן של המטרות בתחום הידע. דרכו של רפ"ל מחייבת התייחסות להשקפה הדתית של בית הספר, שהרי ההרחבה לחלק מהכיוונים המומלצים על ידיו מבוססת על הנחת יסוד הרואה את המשנה במבט ספרותי-היסטורי-אנושי, מבט השונה מהמבט הסמכותי של קדושת החיבור. רפ"ל, כמו מחנכים דתיים אחרים, מצדיק את ההתבוננות רחבת האופקים הזאת, מתוך ביטחון שהדעת לא תערער את הדת, והידע יתרום להכרה הדתית ולא יפגע בה.

רפ"ל היה דייקן ולשונו היתה נקייה ומוקפדת והוא לא הירבה להשתמש במליצות; ראוי אפוא שניתן את הדעת על שני ביטויים בחיבורו.

- 1 – "הוראת המשנה על צד ההרחבה"; ללמדנו שיש גם צד של צמצום או צד של קיצור. בקיצור יש לדעתו השקעה מיותרת של זמן, שהרי עבודה של קיצור יכול התלמיד לעשות בעצמו. בצמצום יש צרות אופקים, יש מבט דל.
- 2 – "לצורך להוראה ההלכתית גם את ההארה ההיסטורית והלשונית".³⁰ ההוראה היא הלכתית כמהותה העיקרית של המשנה, אבל רפ"ל מציע הארה דהיינו, להאיר באור ההיסטוריה או באור הלשון, להאיר בפנס הדעת את דברי המשנה. האור מוסיף בהירות, שמחה וסיפוק; האור מרחיב את הדעת ומקנה השכלה.

ניתוח אידאולוגי של מאמרו של רפ"ל.

ניתוח השקפתו החינוכית של רפ"ל, על פי המדדים לניתוח אידאולוגי של טקסט דידקטי, שהציע צבי לם, הוא בהצעה הבאה:
הערכת המצב של רפ"ל (דיאגנוזה), היא שהמשנה כמקור בפני עצמו דלה מדי, ואינה יכולה להקנות סיפוק אינטלקטואלי לתלמידים. על פי תפיסתו, אין בהתבוננות בהיבטים ההלכתיים המסורתיים בלבד כדי ליצור התרגשות פדגוגית. דברי המשנה קלים ומובנים ואין רבים הקובעים עתים לתורה בלימודה. ההוראה הנפוצה של המשנה דלה, אף שיש במשנה אתגר מתודי וחינוכי. הערכת רפ"ל היא כי החינוך הדתי אינו מצליח לנצל את לימודי הקודש כמנוף להקניית השכלה רחבה לתלמידים. החינוך הדתי; אינו מצליח להעמיד בוגרים תלמידי חכמים משכילים. החזון של רפ"ל (אסכטולוגיה) הוא חינוך של בוגר משכיל בתחומי דעת שונים; בוגר המסוגל ליצור את הקשרים הרלוונטיים בין ידיעותיו לבין המקורות של

³⁰ אמנם בסיכום המאמר קובע רפ"ל כי שיעור במשנה הוא לא שיעור בדינים – אין פוסקים הלכה מתוך המשנה אלא מתוך ספר הלכה – ולכן ההוראה ההלכתית תתבצע בכיוון של הבנת שיקולי הדעת ההלכתיים ולא בכיוון של פסיקת הלכה.

המשנה, דהיינו בין ידיעות היסטוריות לידיעות משפטיות וחברתיות, או בין ידיעות מתחום הטבע והמדע לבין ידיעות מתחום ההלכה. רפל ראה בחזונו כוגר בעל השכלה כללית, רגיש לשפה העברית, בעל כשרון לוגי המסוגל להבין דבר עד תומו, ואשר לא מקבל דבר כמובן מאליו. רפל ביקש את הכוגר האידאלי המשלב את התורה והחכמה.

קבוצת ההתייחסות של רפל (קולקטיב) היא כמובן תלמידי החינוך הדתי, לומדי המשנה והמורים לתורה שבעל פה.

הדרך המעשית (האסטרטגיה) המוצעת היא הצעת תוכנית החושפת בפני התלמיד את המקורות, שיש להם השתמעויות ברורה לתחומי הדעת השונים "על דרך ההרחבה". צורת הלימוד היא צורה של השוואת מצבים מהעבר אל ההווה, השוואת מקורות מהמשנה למקורות מקבילים מהספרות וההיסטוריה, והשוואת דעות שונות במחקר התלמודי אלו עם אלו.

השיטה המעשית היא ללמוד מעט אבל בהרחבה והעמקה. רפל ביקש להתייחס לכל מילה לכל היגד לכל טענה במשנה, לכל שינוי לשוני ולכל רמיזה היסטורית או רמיזה של ריאליה. הוא הציע להכין את מירב המידע הנוגע למשנה באמצעות הפרשנים והמחקר, כדי לבחור מתוך החומר המצטבר מסכת של הארות והרחבות.

סיכום

תיאור השקפתו החינוכית של דב רפל כפי שהיא מסתמנת על פי הצעתנו, יכול לשמש דוגמה לניתוח אידאולוגי של מאמרים פדגוגיים אחרים. צורת הניתוח של המאמר מגלה שדב רפל, כמו מחברי מאמרים דידקטיים אחרים, מציע לכאורה דרך המסייעת לשיפור הוראת המשנה, שמתייחסת הן לתוכן ההוראה והן לצורת הוראת השיעור. דרך זו נתפסת לכאורה ככלי עזר להוראה משובחת, אולם במבט מעמיק יותר מתברר כי נוסף על כך משוקעת במאמר השקפת עולם. המאמר מציג דימוי מוגדר של כוגר: תלמיד חכם משכיל; הוא מציג דימוי מורכב של מורה: איש אשכולות; הוא מציג חזון חינוכי מורכב; הוא מציג עמדה ברורה ביחס לתפיסת תחום הדעת של המשנה כמקצוע הוראה, דהיינו לתכנים השונים הכלולים בו; והוא מציע גם אסטרטגיה של הוראה שמוכחנת משיטות אחרות של הוראה.

שרטוט השקפת העולם של כותב המאמר חשובה להבנת הגישה שהוא הציע להוראה, ובעיקר להבנת שיקולי הדעת שיש להפעיל כאשר באים להשתמש בגישה להוראה. שהרי זאת לדעת: מורה המאמץ גישה מסוימת להוראה צריך לברר האם השקפת העולם של הכותב, בעל הגישה, מקובלת עליו, והאם היא עולה בקנה אחד עם החזון החינוכי שלו או של בית הספר אשר בו הוא מלמד. שימוש בצד הטכני של הגישה או באסטרטגיה שלה ללא התחשבות ברקע האידאולוגי שלה, בדרך כלל לא יעלה יפה.

מאז שרפל כתב את מאמרו עברו שנות דור, כמעט שלושים שנה. הוראת המשנה תופסת כיום מקום נכבד יותר ויותר, ומוצעות גישות מגוונות להוראתה הן לבנים והן לבנות.³¹ והתפרסמו חיבורים המשמשים בסיס להוראה שיטתית ונרחבת של המשנה.³² גם הצדדים הספרותיים הולכים ונחקרים, ובמיוחד הקשר שבין היסודות הספרותיים לבין השבחת הוראת המשנה.³³ מי יגלה עפר מעינו של דב רפל כדי להודיעו עד כמה מתפתחת "הוראת המשנה על צד ההרחבה".

³¹ על סקירה הגישות העיקריות הרווחות בהוראת משנה בחינוך הדתי ובחינוך הכללי ועל הצעת ניתוח אידאולוגי של הגישות ראה שורץ (לעיל, הע' 26), עמ' 70-120.

³² ראה, לדוגמה בלבד: דן בארי, תכנית לימודים ברקאי – לחינוך היסודי והעל יסודי, הוצאת תלמוד תורה בקריית ארבע, ללא ציון תאריך, עמ' 10-11 – חטיבת המשנה. הרב דן בארי מציג ללמד לימודי קודש לפי הצעת משנת אבות. לפי דרכו לומדים את כל התנ"ך ורק אחר כך לומדים את המשנה כולה וזאת בעיקר בשינון. דורדק, לעיל הע' 26; יהודה אייזנברג (עורך), המשנה והוראתה, הוצאת מעלות תשנ"ז; מנחם מרדכי כהן, שמן המשנה, בית אל תשס"ה.

³³ ראה לדוגמה: יהודה שורץ, "הגישה הספרותית תבניתית בהוראת משנה", דפים 13, בהוצאת מכון מופת ומשרד החינוך והתרבות, תל אביב תשנ"א, עמ' 71; וולפיש, לעיל הע' 26.

נהערת העורך: בעוד אנו עסוקים בהגהות האחרונות של אסופת המאמרים, מצאתי בין כתביו של דב מכתב שנשלח לפרופ' מנחם אלון ב' בסיון תשנ"ד, שדב מציג בו קווים לדרך חדשה בהוראת המשנה כולל לבטים דידקטיים-מוסריים שעל המורה להתמודד עם תלמידיו הבוגרים. בשאלות מוסריות-משפטיות אלו התחבט לא רק דב המורה אלא גם דב איש ההגות והמוסר.]

שלום עליך, ר' מנחם שליט"א

מתקשה אני בענין ואכיר לך טובה, אם תאיר עיני בו. הוראת התורה שבעל-פה במוסדות החינוך התיכוניים גורמת, כידוע, הרבה כאב ראש דידקטי והרבה דאגה חינוכית. אמרתי, אענה אף אני חלקי ואנסה להציע דרך חדשה להוראת המשנה. דרך זאת ממוקדת סביב שלשה מרכיבים - משפטי, היסטורי ולשוני, לפי הפירוט דלהלן:

- א. המרכז המשפטי
מושגים בסיסיים בהלכות שבין אדם למקום
מושגי יסוד במשפט, בין אדם לחברו.
המשפט והמוסר.
- ב. המרכז הריאלי
הריאליה החמריים [!] - הבית, המלאכה, החקלאות,
ארחות חיים - החברה, עבודת ה', השלטון,
היסטוריה וגיאוגרפיה - המשנה כמקור היסטורי וגיאוגרפי
הגיאוגרפיה וההיסטוריה ועזרתם בהבנת המשנה
- ג. המרכז הלשוני
התרחבות אוצר המלים בימי בית שני ותקופת המשנה
התפתחות הסגנון בתקופת המשנה
מקורות והשפעות

ערכתי מספר שיעורים לפי התכנית הזאת והגשתי אותם למורים באוניברסיטה ובהשתלמויות. ההדים שקיבלתי מעודדים אותי להמשיך. לאחרונה התחלתי לעסוק בנושא נזקי ממון, וכאן נתקלתי בשני קשיים רציניים, ובגללם אני פונה אליך, כי כמה מן הדינים מעוררים התנגדות אצל כל אדם בעל שכל ישר. אביא שתי דוגמאות לשני סוגים של בעיות.

- א. "חפר ופתח ברשותו והפקיר רשותו ולא הפקיר בורו, הרי זה חייב בנזקיו. אבל אם הפקיר רשותו ובורו או שהפקיר בורו שברשותו או הקדישו, הרי זה פטור, שנאמר "בעל הבור ישלם" - מי שיש לו בעלים, וזה הפקר. ובתחילה ברשות חפר, מפני שחפר ברשותו" (רמב"ם, נזקי ממון י"ב/ב).

דומני, שכל אדם מוסרי, ותלמידים בני 15-16 הם בעלי שיפוט מוסרי מחודד מאוד, יתקומם נגד פסיקה זאת. אם האחריות לנזק מוטלת על חופר הבור, היא חסולק ממנו רק אם יעשה מעשה אשר ימנע את הגישה אל הבור. אבל היא לא תסולק ממנו על ידי פעולה פורמלית גרידא, הכרזה שהוא מפקיר את בורו. פסיקה זאת נראית מתמיהה ביותר כשהיא עומדת מול דיני נזקי שכנים. שם ההלכה אוסרת על האדם להשתמש ברכושו בדרך העלולה לגרום נזק לרכושו של שכן (ואכן התלמידים מביעים הזדהות מלאה עם "לא יחפור"), וכאן היא פוטרת מאחריות לנזק אם עשה מעשה פורמלי טהור, שלא תרם כלל להפחתת הסכנה.

ב. "שור... שנגמר דינו, ואחר כך נתערב באחרים, אפילו באלף, כולן נסקלין ונקברין, והן אסורין בהנייה" (שם, י"א/א).

כפי שאני כותב לעיל, אני משתדל לתאר את הסיטואציה המשפטית בדרך מציאותית. ובכן שור נגח, שיצא דינו לסקילה, אם ברח מבית הדין ונתערב בעדר של אלף שוורים ואין אפשרות לזהותו בוודאות, יש להרוג את כל אלף השוורים והם אסורים בהנאה. והרי התורה חסה על ממונם של ישראל, ואפילו על כלי חרס, וגם צוותה על צער בעלי חיים (ואכן, התלמידים מזדהים הזדהות מלאה עם הדינים האלה). וכאן, היסח הדעת של השומר יגרום לנזק של מליונים רבים, וטבח אכזרי (אני עצמי צמחוני). הייתכן?

כמובן, שאלה הן רק דוגמאות. אתה מיטיב להכיר את הנושא ובוודאי נזקקת לו, הן כמרצה והן כשופט. אכיר לך טובה, אם תוכל לעזור לי לגלות את המאור שבתורה גם בענין זה, ושכרך מן השמים.

בכבוד והוקרה
דב רפל